

NİZAMI GƏNCƏVİNİN “YEDDİ GÖZƏL” DASTANINDA XEYİR-ŞƏR MOTİVİ VƏ ONUN FOLKLOR QAYNAQLARI

Xülasə

Xeyir və şər motivi sözlü ədəbiyyatda geniş yer tutmuş, buradan da yazılı ədəbiyyata keçmişdir. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” dastanındaki xeyir-şər motivi də sözlü ədəbiyyatdan götürülmüşdür.

Nizami Gəncəvinin tədqiqatçıları xeyir-şər mövzusuna toxunsalar da, bir sıra məsələlər hələ də aydınlaşdırılmışdır. Bu məqalədə şairin xeyir-şər nağılından bəhs etməklə Bəhram şaha dərs verməsi, onun yumulmuş gözlərini açmaq istədiyi araşdırılmışdır. Yeddi nağılı danişan gözəllərin əslində türk qızları olduğu məsələsinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Yeddi gözəl”, xeyir, şər, motiv, türk qızı

GOOD AND EVIL MOTIVE IN EPOS “YEDDI GOZEL” (“SEVEN BEAUTIES”) OF NIZAMI GANJAVI AND ITS FOLKLORE SOURCES

Summary

Good and evil motive was took great place in oral literature, from here passed to the written literature. Good-evil motive in epos “Seven beauties” of Nizami Ganjavi also was taken from the oral literature.

Researches of Nizami Ganjavi have studied goodie-evil topic, but plenty of problems were not elucidated. In this article was investigated that poet wants to open Bahram shah’s eyes with a story about good and evil. At the same time was touched to the questions that beauties telling seven tales in fact were Turkish girls.

Key words: Nizami Ganjavi, “Seven beauties”, good, evil, motive, Turkish girl

МОТИВ ДОБРА И ЗЛА В ПОЭМЕ «СЕМЬ КРАСАВИЦ» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ЕГО ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОЧНИКИ

Резюме

Мотив добра и зла занимает большое место в устном народном творчестве, откуда перешел к письменной литературе. Мотив добра и зла в поэме «Семь красавиц» Низами Гянджеви был позаимствован из устной литературы. Несмотря на то, что исследователи Низами Гянджеви часто касались темы добра и зла, некоторые вопросы по сей день остаются не освещенными. В данной статье исследовано, что поэт с помощью рассказа о добре и зле хотел открыть глаза Бахрам шаху. В то же время автор прикоснулся к вопросу о том, что в семи рассказах рассказывали девушки-турчанки.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Семь красавиц», добро, зло, мотив, турчанка

Giriş. Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı problemi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu mövzuda bir neçə dissertasiya, monoqrafiya və onlarla məqalələr yazılmışdır. Lakin böyük şairin “Yeddi gözəl” dastanındaki xeyir-şər motivi nə qədər öyrənilsə də, onun ilkin qaynaqlarının üzə çıxarılması baxımından yeni bir araşdırılmaya ehtiyac yaranmışdır.

* Folklor İnstıtutu. Filologiya elmləri doktoru. E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Sözlü ədəbiyyatın tarixi çox qədimdir. Hətta onun yaşını müəyyən etmək belə çətindir. Bu da onunla bağlıdır ki, insan yarandığı gündən özünün hiss və həyəcanlarını, duyğu və düşüncələrini sözlə ifadə etməyə başlamışdır. Bütün bunları və bir çox mühüm tarixi olayları yaşadıb gələcək nəsillərə ötürməyin yeganə yolu da onları sözlə ifadə edib yaddaşların ümidiñə buraxmaq olmuşdur.

İnsanlar həyatda gördüklerini, bildiklərini, duyduqlarını, düşündüklərini əbədi olaraq yaşatmaq üçün sözlü ədəbiyyatı yaratmışlar. Bununla da babalarımızın ağlinin, güclü istedadının və tükkənməz müdrikliyinin yaratdıqlarından gələcək nəsillərin də bəhrələnməyini təmin etmişlər. Sözlü ədəbiyyat yarandığı gündən insan həyatının güzgüsü olmuşdur. İnsanlar özlərindən öncə olanları da bu güzgüdə necə varsa, eləcə görmüşlər.

Sözlü ədəbiyyat mövzu və məzmun baxımından çox zəngindir. Həyatda elə bir mövzu tapmaq olmaz ki, ona sözlü ədəbiyyatda rast gəlinməsin.

Yazılı ədəbiyyat yarandıqda bütün mövzu, süjet və motivləri ilk dəfə sözlü ədəbiyyatdan götürmüdüdür. Ona görə də bütün xalqların yazılı ədəbiyyatının ilkin qaynağı onun sözlü ədəbiyyatı olmuşdur. Sözlü və yazılı ədəbiyyatda eyni mövzu, süjet və motivlərə rast gəlinməsi də daha çox bununla bağlıdır. Bunları müştərək mövzular adlandırmaq olar.

Sözlü və yazılı ədəbiyyatda daha çox rast gəlinən ortaq mövzulardan biri xeyirlə şərin mübarizəsidir.

Azərbaycan folklorunda xeyir və şərlə bağlı motivlər, süjetlər çox geniş yayılmışdır. Atalar sözü və məsəllərimizdə, əfsanə, rəvayət və lətifələrimizdə, nağıl və dastanlarımızda xeyir və şər mövzusuna tez-tez rast gəlinir. "Xeyirlə şər əkiz qardaşdır" atalar sözü xeyir və şərin bir ata-anadan doğulduğu anlamını bildirmir. Atalar sözündə səhbət xeyirlə şərin eyni vaxtda doğulduğundan gedir, yəni burada əkiz sözü yaşlı sözünün sinonimi yerində işlənmişdir. Əkizlər də eyni vaxtda doğulurlar, yəni yaşlı olurlar.

Bütün hallarda xeyir insani, şər iblisi, şeytanı təmsil edir. Burada ikinci variant yoxdur. Ona görə, insanla şeytanın bir ata-anadan doğulduğunu düşünmək belə mümkün deyil. Bu da "xeyirlə şər əkiz qardaşdır" atalar sözündəki fikrin onların yalnız eyni vaxtda doğulmuşları anlamını bildirdiyini təsdiqləyir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi "Xəmsə" dəki bir çox mövzuları, hətta obraz və motivləri də sözlü ədəbiyyatdan götürmüdüdür. Onlardan biri də "xeyir-şər" mövzusudur. Şairin "Yeddi gözəl" poemasında činli türk gözəli Bəhram şaha "xeyirlə şər" hekayəsini danışır. Bu hekayənin mövzusu da, süjeti də Azərbaycan folklorundan alınmış, Nizami Gəncəvinin poetik dühasının süzgəcindən şüzlərək orijinal biçimdə yeni bir əsər yaradılmışdır. Xalqda və Nizamidə hadisələr eyni cür davam edir, lakin böyük şair nağılı yalnız nəzmə çəkmir, ondan öz fikir və düşüncələrini ifadə etmək üçün ustalıqla bəhrələnir, hər şeyə təzə don geyindirir, bu don da onlara yeni mənə, məzmun qazandırır. Həm xalqda, həm də Nizamidə Xeyirlə Şər yoldaş olurlar, uzaq bir səfərə çıxırlar. Yol boyu Xeyirin suyunu içib qurtarırlar, Şər öz suyunu gizlədib saxlayır. Xeyir bərk susuzlayır, dili-dodağı quruyur. Şərin gizlincə su içdiyini görür. Bir qurtum su istəyir. Şər bir qurtum su vermək üçün Xeyirin gözlərini oyumaq fikrinə düşür. Ciyəri yanana Xeyir buna da razı olur. Şər isə onun gözlərini oyub çıxardır və əvəzində su da vermir. Axırda bir çobanın qızı Xeyiri tapıb evə götürür və onun gözləri sağalır [1, s.370-372].

Bu nağılda və Nizami Gəncəvinin poemasında əsas obrazların adları Xeyir və Şərdir. Lakin bir çox nağıl və dastanımızda xeyir və şər adlı obrazlar olmasa da, onların süjetinin xeyir və şər mövzusu üzərində qurulduğu şübhə doğurmur. Məsələn, "Məlikməmməd" nağılını götürək. Bu, bir sehrli nağıldır. Burada Xeyir və Şər obrazları yoxdur, onlarla bağlı motivlər də gözə dəymir. Lakin bu yalnız ilk baxışda belədir. Nağılı üst və alt qatlari var. Birincini hamı görür, ikincini yox. Nağılı yalnız diqqətlə dərin ağılin süzgəcindən keçirəndə buradakı xeyir-şər mövzusu və onunla bağlı motivlər gözlərimizin önündə canlanır. Hətta bir sıra obrazların Xeyiri, digərlərinin Şəri təmsil etdiklərini aydın görmək olur. Məlikməmməd, ağ qoç, zümrüd quşu, qızlar Xeyirin, almaları oğurlayan Div, qara qoç, Zümrüd quşunun balalarını yemək istəyən əjdaha, qızlara görə Məlik-

məmmədin kəndirini kəsib onu qaranlıq dünyada qoyan qardaşları Şərin təmsilçiləridir. Bu obraz və personajların təhlili yuxarıdakı fikri söyləməyə tam əsas verir. “Məlikməmməd” və “Xeyir-Şər” nağıllarında ilk baxışda nəzərə çarpmayan çox maraqlı və oxşar bir motiv də var. “Xeyir-Şər” nağılında Şər Xeyirin hər iki gözünü oyub onu işıqlı dünyaya həsrət qoyur. İşıqlı dünya onun üçün qaranlıq zülmətə dönür. Məlikməmmədin qardaşları da onun kəndirini kəsib, quyudan çıxmına imkan vermirlər. Quyu da qaranlıq dünyani təmsil edir. Gözləri çıxarılmış Xeyirin düşdüyü qaranlıq dünya ilə Məlikməmmədin qaldığı qaranlıq dünya burada eyniləşir. Həmin anda hər iki qəhrəman üçün dünya qaranlıq zülmətdən başqa bir şey deyil. Burada fərq bircə ondadır ki, Məlikməmməd yerin altında, Xeyir yerin üstündə qaranlıq dünyaya düşmüştür. Hər iki nağılin sonluğu da bir-birinə çox oxşayır. Məlikməmmədi Zümrüd quşu işıqlı dünyaya çıxardır, Xeyirin də gözləri sağalır və o əvvəlki işıqlı dünyasına qayıdır. Onların hər ikisinə xeyirxah qüvvələr kömək edirlər və düşmənləri-şər qüvvələr cəzalarını alırlar.

Yuxarıda deyilənlər aydın göstərir ki, “Məlikməmməd” nağılinin da əsasında xeyir-şər mövzusu durur. Ona görə də cəsarətlə demək olar ki, Nizami Gəncəvi yalnız “Xeyir-Şər” nağıllarından deyil, digər nağıllarımızdakı xeyir-şər motivindən də bəhrələnmişdir. Onlardan böyük ustalıqla istifadə etmiş, öz fikir və düşüncələrinin daha dolğun, daha poetik ifadəsinə nail olmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin fikrincə, “Fəlsəfi düşüncələrində fərdi həyatın geniş olduğunu daim irəli sürməklə yanaşı, Nizami dünyanın kədər və qəm üçün deyil, sevinc və nəşə üçün yaradıldığına əmindir. Nizami bir şair kimi həyatın tərənnümçüsüdür” [2, s.198]. Dünya isə yarandığı gündən onda yaxşı əməllərlə yanaşı, pis əməllər də olmuşdur. İnsanların həyatı çox zaman xeyirlə şərin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur. Ona görə də həyatın tərənnümçüsü olan Nizami Gəncəvi heç vaxt xeyir və şər mövzusuna biganə qala bilməzdi. Belə demək mümkündür ki, “Xeyir-Şər” nağılinin “Yeddi gözəl” poemasına daxil edilməsi qətiyyən bir təsadüf deyildi, şairin həyata baxışının poetik ifadəsini daha dolğun vermək üçün lazımiydi, zəruriydi və yerinə düşmüştür.

Azərbaycanda Nizamişünaslığın təməl daşlarını qoyanlardan biri olmuş akademik Həmid Araslı Nizami Gəncəvinin xalq ədəbiyyatına bağlılığı, ondan yerli-yerində və böyük ustalıqla bəhrələndiyi haqqında dönə-dönə söz açmış, dəyərli fikirlər söyləmişdir: “Nizami, əsərlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, həmişə bir azərbaycanlı kimi düşünmüş, öz obrazlı ifadələrini həmişə xalqdan, canlı xalq dilindən almışdır. Təsadüfi deyildir ki, farslar Nizami və Xaqani şeirlərindən danışanda “buyi-türk miayəd” deyirlər. Bu həqiqətən belədir. Xalq ifadələri Nizami yaradıcılığının əsas ruhunu, qanını təşkil etmişdir” [3, s.139]. Alim başqa bir yazısında bu məsələyə bir də toxunmuş, “Nizamini öyrənərkən xalq yaradıcılığını xatirdən çıxarmaq olmaz”, – deyərək öz fikrini daha da qətiləşdirmişdir: “Nizami yaradıcılığının qüdrətini Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ilə izah edərkən, bu qüdrətin əsas təməlini təşkil edən zəngin şifahi xalq yaradıcılığını xatirdən çıxarmaq olmaz. Cünki, bütün Şərq şairlərindən, xalq həyatına və xalq məişətinə yaxınlığı və bağlılığı ilə fərqlənib, Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətlərilə ayrılmaz dərəcədə bağlı olan Nizami, zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə tərbiyələnib, öz yaradıcılığını da ondan istifadə yolu ilə rövnəqləndirmişdir” [3, s.167]. Bunlar həm də Nizami Gəncəvini Azərbaycandan ayırib farslara bağlamağa çalışınlara yaxşı və tutarlı cavabdır.

Həmid Araslı Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasındaki “xeyir-şər” motivinə bir neçə dəfə toxunmuşdur. O, yeddi gözəlin Bəhrama danışlığı nağılların guya əsərin süjeti ilə bağlanmadığını düşünənlərə cavab olaraq yazırırdı: “Poemada hadisə ilə əlaqədar verilən yeddi gözəlin söylədiyi nağıllar da mənaca çox əhəmiyyətlidir. İctimai xeyirin qalib gəldiyini ifadə edən bu nağıllar düzüyü, biliyə, yaxşılığa dəvət edir. Hind qızının söylədiyi qara geyimli şah nağılında insanlara səbirli olmaq, ərəb şahzadəsinin söylədiyi kənizlə şah macərası təsvir olunan nağılda düzük, doğruluq təbliğ edilir. İran şahzadəsinin söylədiyi nağılda inam və saf məhəbbət, rus şahzadəsinin nağılında bilik qazanmaq, qəhrəmanlıq və möhkəmlik tərif olunur. Xeyirlə Şər, Mahan haqqındakı nağıllarda verilən ideyalar əsərin əsas mövzusunu tamamlayırlar. Bu nağılların hər biri öz-özlüyündə müstəqil bir bədii əsərdir” [3, s.135].

Həmid Araslı Nizami Gəncəvini yaxşı duyur və ona görə doğru deyir. Nizami Gəncəvinin yeddi gözələ yeddi nağıl danişdirməyi və onları öz əsərinə daxil etməyi qətiyyən təsadüfi deyildi. Birincisi, burada yeddi gözəl, yeddi nağıl, yeddi gün, yeddi gecənin seçilməsi türk epik təfəkküründə yeddi sayının müqəddəsliyindən irəli gəlmışdır və bu motiv böyük şairin ruhundan, qanından, canından süzülüb poemaya hopmuşdur. Bu fikri şairin yaradıcılığını araşdırınlar da dənə-dənə vurgulamışlar. İkincisi, Nizami Gəncəvi bu nağıllarla Bəhram şaha yaxşı dərs vermiş, onun şəhvətin bağladığı gözlerini açmış, qəflət yuxusundan ayıltmışdır. Bəhram şah yolunu azlığı, nə qədər səhvərə yol verdiyini, ölkəni başlı-başına buraxıb haqsızlıq, ədalətsizlik, zülm dünyasına döndərdiyini yalnız bu nağıllara qulaq asıldıqdan sonra başa düşmüşdür. Deməli, şairin bu nağılları danişdirməqdə əsas məqsədi Bəhramı düz yola qaytarmaq olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, həmin nağıllar poemanın ümumi süjetindən ayrılmazdır, bütöv bir mətnin ayrı-ayrı parçalarıdır.

Əliyar Səfərli və Xəlil Yusifli də Nizami Gəncəvi yaradıcılığından, xüsusiilə “Yeddi Gözəl” poemasından danişarkan “Xeyir ilə Şər” nağılinə, onun Azərbaycan xalq ədəbiyyatından götürüldüyü, şairin bu yolla həm özünün türklüyünü göstərdiyinə, həm də sözlü ədəbiyyatla yazılı ədəbiyyatın bu cür qırılmaz tellərlə bağlılığını, birincinin həmişə ilkin qaynaq olduğunu, bütün böyük sənətkarların ondan qidalandıqlarına ayrıca diqqət yetirmişlər. Onlar “Yeddi gözəl” poemasındaki yeddi gözəlin danişdiği nağılların əsərin süjetinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu ayrıca vurgulayaraq yazarlar: “Süjetdə (“Yeddi gözəl” poemasının süjetində – İ.S.) mühüm yeri yeddi gözəlin danişdiği yeddi hekayə təşkil edir. Poemanın az qala yarısı qədər olan bu hekayələr də süjetdəki vəhdəti pozmur. Hekayələrin mövzusu konkret olaraq Bəhramla bağlı deyildir. Bunlarancaq ona danişilan hekayələrdir. Zahirən süjeti ləngidən, elə bil ki, hadisələrin inkişafını yarımcıq qoyan bu hekayələr əslində süjetin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu, qəhrəmanın da əsas hadisələrdən, dövlət işlərindən uzaqlaşması, sanki bağlı olduğu real həyatdan, qarşısında duran vəzifələrdən təcrid olunması, nağıllar, əfsanələr dünyasında yaşaması deməkdir. Bəhram real həyatdan uzaqlaşın nağıllar dünyasına daldıqca, ölkənin işini unutduqca nağıllar da onu uzaqlaşdırır, başqa-başqa ələmlərə aparır. Bu, yuxudurmu, nağıldırmı, əfsanədirmi-hər nədisə əsas hadisələrlə bağlı deyildir. Bu əla-qəsiz hekayə uzandıqca Bəhramın idarə işlərindən uzaq düşməsi də artır, uzanır, fəryadlar, nalələr, şikayətlər, harayalar eşidilməz olur. Bu nağıllar bitəndə Bəhramın yeddi gözəl dünyası və poemada deyiləcək əsas söz sona yetir, hər şey aydınlaşır, Bəhramda əsl oyanma başlayır. Bundan sonra Nizamiyə Bəhram lazımlı olmur. Ona lazımlı olan Bəhramın yeddi gözəllə bağlı həyatının mahiyyətini göstərmək, onu oyatmaq idi” [4, s.181-182].

Burada yeddi gözəlin söylədiyi yeddi nağılin poemanın süjetindəki yeri və əhəmiyyəti düzgün dəyərləndirilmişdir. Bu da təhlilin doğruluğunu məntiqi nəticəsidir. Ə.Səfərli və X.Yusifli poemadakı “Xeyir-Şər” nağılinə ayrıca toxunduqdan sonra onun da xalq ədəbiyyatından alındığını, şairin əsas məqsədinin Xeyirin Şər üzərində qələbəsinə inamını ifadə etmək istədiyini diqqətə çatdıraraq yazarlar: “İntibah dövründə Xeyirlə Şərin mübarizəsi və Xeyirin qələbəsinə inam məsələsi mühüm yer tuturdu. “Yeddi gözəl” poemasında da bu məsələyə geniş yer verilmişdir. Xeyirlə Şərin mübarizəsi və Xeyirin qələbəsinə inam əslində “Yeddi gözəl”in əsas pafosunu təşkil edir. Poemadakı hekayələrin bu baxımdan təhlili fikrimizi təsdiq edə bilər. Yeddi gözəlin danişdiği hekayələr müxtəlif cəhətlərdən xeyirin şər üzərində qələbəsini göstərir” [4, s.186].

Nizami Gəncəvinin araşdırıcılarının əsərlərində sözlü və yazılı ədəbiyyatın ortaq mövzusu olan xeyir-şər məsələsinin çox vaxt diqqət mərkəzində saxlandığı, təhlillərdən kənarda qalmadığı aydın görünür. “Nizami Gəncəvi və folklor” mövzusunda aparılmış araşdırılarda bu məsələyə daha geniş yer ayrılmışdır. Bu mövzunu hərtərəfli araşdırılanlardan biri Tağı Xalisbəyli olmuşdur. O, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin folklor qaynaqları ilə bağlı yazılmış üç sanballı monoqrafiyanın müəllfididir. Alim öz araşdırımlarında Xeyir və Şər mövzusuna da ayrıca diqqət yetirmiştir. T.Xalisbəyli Nizami Gəncəvinin “Yeddi Gözəl” poemasındaki “Xeyir ilə Şərin nağılı”nı “Hatəmin nağılı”, “Xeyir və Şər”, “Məlik Dütçar”, “Mərd və Namərd” kimi Azərbaycan nağılları ilə müqayisəli şəkildə araşdıraraq bu nəticəyə gəlmişdir: “Təkcə Azərbaycan nağıllarının oxşar əlamətləri,

motivləri, qəhrəmanların xarakter və psixologiyası deyil, işarələr də, eyhamlar da Nizami Gəncəvinin Azərbaycan xalq nağılları ilə bağlılığını, qidalandığını göstərən əsas şərtlərdəndir. Altıncı iqlim padşahı Qeysərin qızı Humayın danışlığı “Xeyir ilə Şərin nağılı”ndakı inam-etiqad motivləri ilə Azərbaycanda qədimdən məskunlaşan xalqın inam və etiqad oxşarlıqları, Azərbaycan nağıllarının-dakı eyniliklərlə yanaşı, şairin qeydləri də bizə çox şey deyir. Nağıllar ədəbi forma xatırınə, sözlə müxtəlif xalqlara bağlansa da, nağıl söyləyənin kimliyini göstərən qeydlər fikrimizə yekun vurur” [5, s.160]. Tağı Xalisbəyli burada çox maraqlı və açılmasına ciddi ehtiyac duyulan bir məsələyə toxunmuş, əslində ona inandırıcı aydınlıq gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin əksər tərcüməçiləri və araşdırıcıları yeddi nağılı danışan gözəlləri ayrı-ayrı xalqlarla bağlayırlar. T.Xalisbəyli Nizami Gəncəvinin iliyindən, qanından, ruhundan sözüllüb “Xəmsə”yə hopmuş hissəleri, həyəcanları, duyğuları, düşüncələri bütün incəliklərinə qədər aydınlaşdırıldıqdan sonra burada bir yanlışlığın, bəlkə də bir təhrifin olduğu fikrini söyləmişdir. T.Xalisbəyli doğru olaraq “Xeyir ilə Şərin nağılı”ni danışan çinli gözəli türk qızı hesab etmişdir. Onun Xatay adlı türk qəbiləsində olduğunu söyləmişdir [5, s.147]. Nağılı danışan gözəlin adı Humaydır. Humay adı türklərdən başqa heç bir xalqda yoxdur. Türk mifoloji mətnlərində Humay/Umay sevgi, məhəbbət tanrısidir. Bunun özü də T.Xalisbəylinin yuxarıda dediklərini təsdiqləyir. Eyni sözləri yeddi nağılı danışan digər gözəllər haqqında da demək olar. Onlar da başqa xalqların qızları deyil. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si başdan ayağa türk duyğu və düşüncəsiylə yoğrulmuşdur. Onların hamisində bir türk nəfəsi aydın duyulur. Bütün bunları doğuran yegane səbəb odur ki, Nizami Gəncəvi öz əsərlərini yazarkan daha çox türk xalqının ağız ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Nizami Gəncəvinin bu nağılları hindli türk qızına, Yəmənli türk qızına və s. danışdırmağı da təsadüfi ola bilməzdi. Şair bununla türklərin tarixi coğrafiyasının xəritəsini çəkmiş, özü kimi yayıldığı coğrafiyanın da nə qədər böyük olduğunu işarələmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tədrisində “Xeyir və Şər” mövzusunun şagirdlərə doğrudüzgün öyrədilməsinin böyük tərbiyəvi əhəmiyyətini nəzərə alan pedaqoqlar da bu məsələnin mahiyyətini açmağa daha çox fikir verirlər. Sayad Rüstəmovanın orta məktəblərdə Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tədrisində danışarkan “Yeddi gözəl” poemasındaki “Xeyir ilə Şərin nağılı”nın öyrədilməsinə daha geniş yer ayırması təbiidir. O öncə həmin nağılin tədrisinin məqsədini açır [6, s.37]. Bunun ardınca doğru olaraq göstərir ki, müəllim dərsliklə kifayətlənməməli, həmin parçanı sinifdən xaric oxu kimi tam şəkildə şagirdlərə oxutmalıdır: “Müəllimin əsəri bütöv oxutması Xeyir obrazını hərtərəfli xarakterizə etməyə imkan verir. Belə ki, dərslikdə Xeyirin Şərlə yenidən görüşməsi hissəsi verilmir. Halbuki bu Xeyir surətinin humanistliyini bütövlükdə açır, oxucuya göstərir” [6, s.42].

Doğru fikirdir, nağılin mətnini bütövlükdə oxumadan onun məzmununu düzgün anlamaq, şairin onu öz əsərinə daxil etməklə nə demək istədiyini bilmək olmaz. Dərslikdə verilən parça qısa olduğundan yalnız onu oxuyan şagirdə bir çox məsələlər qaranlıq qalır. Hətta burada müəllimin özünün mətni necə duymağından, onu şagirdlərə necə başa salmağından da çox şey asılıdır. Özü nağılların məzmununu, şairin onları poemaya nə üçün daxil etdiyini doğru-düzgün bilməyən müəllimin izahları da, öyrətdikləri də yanlış olacaq. Ona görə də bu sahədə müəllimlərə düzgün istiqamət verilməlidir.

Bəzən Görürsən ki, müəllimlər “Yeddi gözəl” poemasını şagirdlərə öyrədərkən “buradakı nağıllar və hekayələr də iibrətamızdır. Bu nağıllar şairin həllinə çalışdığı insan həyatı, əxlaq və mənəviyyatının islahına, onu yüksəltmək probleminə xidmət edir” [7, s.207], – deməklə kifayətlənlərlər. Halbuki müəllim burada şairin insan həyatını necə görmək istədiyini, əxlaq və mədəniyyət dedikdə nəyi nəzərdə tutduğunu, özünün əsas ideyasının və məqsədinin nədən ibarət olduğunu açıb göstərməyi bacarmalıdır.

Nizami Gəncəvi elə böyük, qüdrətli söz ustasıdır ki, onun hər hansı bir əsərində yersiz şey axtarmaq ağılsızlıqdır. Təsəvvür edin ki, “Yeddi gözəl” poemasında şair Bəhramın eyş-işratə qurşandığını göstərmək istəyir və onu hər gecə bir gözəllə görüşdürü. Lakin burada yeddi gözəlin heç biri ona nağıl danışmır. Onda bu səhnələr oxucuda heç bir maraq oyatmadı, bayağı təsir bağışlayardı, gərəksiz, dəyərsiz mətnlərə çevrilərdi. İndiki halda isə həmin nağıllar haqqında bu

sözləri demək mümkün deyil. Nizami Gəncəvi bu nağılları yeddi gözələ danışdırmaqla elə böyük hünər göstərmişdir ki, bunu yalnız onun özü eləyə bilərdi. Elə “Xeyir ilə Şərin nağılı”nı götürək. Bununla şair Bəhram şaha demək istəyir ki, bu dünya da, sənin ölkən də xeyir və şər qüvvələrlə doludur. Şahın borcu xeyir əməlli insanları qorumaqdır. Ancaq sənin başın eyş-işrətə elə qarışib ki, bütün bunları unutmusan. Ona görə də şər qüvvələr baş qaldırıb ölkədə meydən sulayırlar. Bir içim sudan ötrü Xeyirin gözərini ovurlar. Bütün bunlar da gətirib ona çıxarıb ki, sənin ölkəndə zülm ərşə dirənib. Şər qüvvələr başa çıxıb, xeyir əməlli insanları işıqlı dünyaya da həsrət qoyublar. Nizami Gəncəvi bu nağıllarla Bəhrama yaxşı dərs verir, onun şəhvətin yumduğu gözlərini açır, qəflət yuxusundan oyadır. Onu düz yola qaytarır. Nizami Gəncəvinin yeddi gözəlin hərəsinə bir nağıl danışdırmaqda əsas məqsədi bax budur. Bunu poemada bu nağılların ardınca verilmiş yeddi məzlumun şikayəti də təsdiqləyir. Deməli, Nizami Gəncəvi poemanın süjetini çox böyük ustalıqla və yüksək sənətkarlıqla qurmuşdur. Poemanın əsas məzmunu yeddi gözəlin danışlığı nağıllarla və yeddi məzlumun şikayətləri ilə birbaşa bağlıdır, onları heç cür süjetdən ayırmak olmaz.

Nizami Gəncəvi “Xeyir ilə Şərin nağılı”nın sonluğunu Xeyirin qələbəsi ilə qurtarır. Bu da şairin nikbinliyinin, həyata inamının, içindəki arzu və idealların böyüklüğünün, bir də ilhamının xalqın yaratdığı zəngin söz xəzinəsindən qidalanmağının, mayalanmağının nəticəsidir.

Nizami Gəncəvi “Avesta” ilə tanış olmuşdur. Bunu onun öz əsərlərində dönə-dönə “Avesta”nın adını çəkməyi də aydın göstərir. “Avesta”da xeyir-şər mövzusu mühüm yer tutur. Burada Hürmüzə Əhrimənin mübarizəsi bütünlükə xeyir-şər motivi üzərində qurulmuşdur. Ona görə belə düşünmək olar ki, Nizami Gəncəvi “Xeyir ilə Şərin nağılı”nı danışdırıb Bəhram şaha dərs verərkən “Avesta”nın motivlərindən də bəhrələnmişdir.

Xeyir-şər mövzusunu işləyərkən Nizami Gəncəvinin “Avesta”dan bəhrələndiyini “Yeddi gözəl” poemasında açıq şəkildə görmək olmur, onu yalnız duymaq, hiss etmək mümkündür. Bəlkə ona görə də araşdırıcıların çoxu bu mövzudan danışarkan Nizami Gəncəvinin “Avesta”dan bəhrələndiyinə toxunmamışlar. Tağı Xalisbəyli isə bu məsələni araşdırarkən şairin “Avesta”dan bəhrələndiyini nəzərdən qaçırmamışdır: “Şübə etmədən demək olar ki, Nizaminin “Yeddi peykər” əsərində olan “Xeyir ilə Şərin nağılı” həm də Zərdüştün müqəddəs kitabı “Avesta” ilə səsləşir” [5, s.147].

Nəticə. Beləliklə, Nizami Gəncəvinin bütün əsərlərində türk havası açıq şəkildə duyular. Bu birinci növbədə Nizaminin türklüyündən irəli gəlmişdir. O həmişə türk kimi düşünmüş, qələmi əlinə alanda türklüyünü heç vaxt unutmamışdır. İkincisi, Nizami türk mühitində yaşamış, yazıb-yaratmışdır. Bəhrələndiyi ilkin qaynaq da həmişə türk xalqının yaratdığı zəngin söz xəzinəsi olmuşdur.

“Yeddi gözəl” dastanındaki xeyir-şər motivinin də ilkin qaynağı türk xalq yaradıcılığı örnəkləri olmuşdur. Böyük şair öz ənənəsinə sadıq qalaraq bu əsərində də daha çox özünün mənsub olduğu türk xalqının sözlü ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Yeddi gözəlin danışlığı yeddi nağıl, o cümlədən “Xeyir ilə Şərin nağılı” da türk folklorundan götürülmüşdür. Yeddi nağılı danışan qızlar da türk qızlarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Azərbaycan klassik ədəbiyyati kitabxanası. Bakı, “Elm”, 1985.
2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami (Türkçədən çevirən Rüstəm Əliyev). Bakı, Azərnəşr, 1991.
3. Arası H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (çapa hazırlayanı: Məryəm Axundova). Bakı, “Gənclik”, 1998.
4. Səfərli Ə, Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Qədim və orta əsrlər tarixi). Bakı, 2008.
5. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1991.
6. Rüstəmova S. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının öyrənilməsi və şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi. Bakı, “Maarif”, 1993.
7. Səfərov Ş., Həsənov B. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı fənlərin tədrisində. Bakı, “Maarif”, 1991.